

В. А. ІЛЛІНСЬКА
(Київ)

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОСУЛЛІ

Скіфський період у Північному Причорномор'ї позначився величезними зрушеннями у розвитку суспільства — відбувся перехід від бронзи до заліза, перехід від середнього до вищого ступеня варварства. „Людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що відіграли революційну роль в історії... Залізо зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з відомих тоді металів“¹.

Всесоюзна археологічна нарада 1945 р. у Москві підкреслила важливість скіфської проблеми для вивчення історії народів СРСР і відзначила, що скіфська культура зв'язує добу бронзи з усією наступною історією кочових та землеробських племен, а також має істотне значення в питанні слов'янського етногенезу.

Вивчення культури і встановлення границь скіфських та інших сучасних їм племен було визнано одним з основних завдань у дослідженні скіфського періоду. В перспективному плані цих досліджень Інститут археології Академії наук Української РСР головним завданням поставив — встановити соціальні, економічні та культурні особливості різних племінних етнічних груп скіфського населення шляхом виявлення локальних варіантів скіфської культури і тим самим підготувати умови для вивчення історико-географічної карти Геродотової Скіфії.

Ця робота є однією з ряду намічених Інститутом археології Академії наук Української РСР робіт, присвячених вивченню окремих територіальних груп скіфської культури в межах Геродотової Скіфії.

Метою роботи є дослідження групи пам'яток скіфського часу в басейні р. Сули, які вивчались раніше разом з іншими пам'ятками лісостепової смуги Дніпровського Лівобережжя (кол. Полтавська губернія, за визначенням М. І. Ростовцева — „Полтавська група“; О. А. Спицина — „Полтавський район“).

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполіт-видав, К., 1948, стор. 126.

Вже попереднє ознайомлення з пам'ятками цієї території переконало нас у тому, що скіфська культура Полтавщини неоднорідна. Тут досить чітко виділяються дві основні територіальні групи. Ядро першої групи зосереджено в басейні верхньої і середньої течії р. Сули, другої — в басейні лісостепової течії р. Ворскли. Проміжний між ними басейн р. Псла залишається мало вивченим, і аспект скіфської культури тут не з'ясований.

Розкопки курганних могильників на території Посулля почались у 70-х роках минулого століття і тривали майже безперервно близько 30 років. Серед дослідників посульських курганів були і відомі археологи того часу — Д. Я. Самоквасов, М. Ю. Бранденбург, В. В. Хвойко, М. О. Макаренко, І. А. Линниченко і місцеві аматори-колекціонери: Т. В. Кібальчич, Ф. І. Камінський, К. М. Скаржинська, С. А. Мазаракі, М. П. Авенаріус, В. Ф. Беспальчев.

На жаль, багатий археологічний матеріал, здобутий внаслідок багатьох розкопок, не був належно висвітлений; значна частина його, в тому числі і такі видатні колекції, як зібрання Д. Я. Самоквасова, М. Ю. Бранденбурга, І. А. Линниченка, залишилися неопублікованими. Тому одним з основних завдань було зведення археологічних джерел, розрізнених в окремих виданнях, колекціях та архівах, і систематизація їх. Разом з тим було використано дані нових археологічних досліджень скіфських городищ на Сулі, проведених Інститутом археології Академії наук Української РСР в 1945—1947 рр.

Зіставлення даних про поширення лісів на цій території в давнину з картою розміщення скіфських курганних груп і городищ дає можливість встановити, що всі ці пам'ятки локалізуються в зоні лісу. Це, крім інших даних, є переконливим доказом того, що осіле населення скіфського часу на цій території проживало переважно в лісах, а не на відкритих степових просторах.

Вивчення особливостей пам'яток цієї групи показує, що Посулля є зоною розвитку особливої і в багатьох відношеннях самобутної парості скіфської культури. Своєрідність скіфських пам'яток цієї місцевості дає підставу виділити їх в особливу самостійну групу і розглядати окремо від інших скіфських пам'яток Середньої Наддніпрянщини.

Для Посулля характерний сталій і одноманітний тип поховань у прямокутних ямах під центром курганного насипу, орієнтованих по довжині з півночі на південь, з дерев'яними спорудами всередині.

Встановлюється певна залежність між висотою курганного насипу, розмірами могильної ями і конструкцією споруд всередині могили. В найбільших курганах з багатими похованнями виявлені дерев'яні склепи у вигляді зрубів з товстих дубових колод, покладених горизонтально вздовж стін могильної ями, з стовпами по кутах, а іноді й по середині сторін.

У курганах середнього розміру, а іноді й у великих курганах, склепи зроблені з вертикально поставлених дерев'яних брусів, закріплених нижніми кінцями в канавки, викопані вздовж стінок могильної ями. Найявністю канавок можна вважати основною ознакою дерев'яних склепів цього типу, хоч у будові їх залишається ще багато неясностей.

У курганах малого, а іноді і середнього розміру, могильні ями мають звичайно тільки дерев'яні перекриття.

В окремих випадках дерев'яні склепи побудовані в насипах курганів, але, як вдалось з'ясувати, більшість з них є впускними похованнями в насипах більш ранніх курганів.

Переважає обряд тілопокладення. Померлі лежать на дні ями у випростаному стані на спині, головою на південь. Поховання здебільшого одиночні; трапляються і парні, але не регулярно. Коли поховання парні, обидва небіжчики мають однакове орієнтування: тіло чоловіка лежить з східної сторони, жінки — з західної, тобто наліво від чоловіка. Навіть у найбагатших похованнях „царського“ типу відсутні жертвоприношення підвладних небіжчиків рабів-служників і супроводжуючі кінські поховання.

Великого поширення набув у населення Посулля звичай посипати дно могильної ями вапном, червоною фарбою, золою, які вважалися символами вогню.

Після поховання над дерев'яним накатом могильної ями справлялася тризна, про що свідчать залишки вогнищ, кісток тварин, уламки посуду. Іноді, мабуть, для того, щоб ізолювати вогонь від дерев'яного перекриття, влаштовувались спеціальні глиняні площадки.

Можливо, тризна по померлому справлялася також і під час спорудження курганного насипу, на що вказують знахідки в ньому дерев'яного вугілля, кісток тварин, уламків кераміки та інших предметів.

Поховання з тілоспаленням трапляються значно рідше і не мають такого сталого і визначеного обряду. Серед видів спалення розрізняються: 1) спалення дерев'яних склепів, у яких були померлі та речі; втім спалення склепів могло бути наслідком пожеж, які виникали від вогнищ над дерев'яним перекриттям; 2) спалення поза межами могильної ями, з перенесенням потім до могили останків і речей небіжчика; 3) спалення в могильній ямі.

Склад інвентаря поховань з тілопокладенням і тілоспаленням вказує на одночасне існування цих обрядів при явній перевазі першого.

Типи похоронного обряду та обладнання могил у курганах Правобережжя значно різноманітніші, ніж у курганах Посулля. На Сулі не відомий характерний для Тясминської та Канівської (Пороської) груп склеп з дев'ятьма стовпами і дромосом, який веде до могильної ями. Відсутні супровідні кінські та людські поховання. Здебільшого іншим є і орієнтування небіжчиків.

На Ворсклі ми не зустрічаємо звичайного для Посулля дерев'яного склепу. Місцевою особливістю ворсклинських поховань є луб'яний чи дерев'яний настил долівки ями. Чотирикутні ями цієї групи часто мають заокруглені кути й орієнтовані переважно по лінії південний захід — північний схід; причому небіжчики мають орієнтування на південний захід. Над дерев'яними накатами ям траплялися сліди вогнищ з солом.

Місцеві особливості можуть бути виділені і в інвентарі посульських поховань. В групі зброї треба відзначити велике поширення бойових сокир двох основних типів: клиновидної проушної сокири та сокири-молотка. Всього тут знайдено 20 бойових сокир, що становить більшу частину всіх відомих нам бойових сокир, знайдених на території Геродотової Скіфії. Тут же були знайдені оригінальні художньо виконані бронзові сокири, які служили, мабуть, жезлами — знаками влади воєначаль-

ників. Звідси ж походять відомі золоті бляшки із зображенням скіфського царька в сидячому положенні з ритоном в одній руці та жезловидною сокирою — скіпстром у другій. Очевидно, ця зброя була в особливій шані у місцевого населення.

Дуже характерним для знахідок у басейні р. Сули, особливо в архаїчний період, є масове поширення виробів з кості, головним чином серед предметів кінської зброї (кістяне різьблене оздоблення в звіриному стилі, псалії з трьома отворами, пряжки для перехресних ременів у вигляді кубиків або циліндриків з поперечно-наскрізними отворами), а також серед зброї (кістяні наконечники стріл, обклашки кіштів луків, кістяні панцирі), предметів начиння (рукоятки, гребені). Треба думати, що кість у цей період використовувалася широко через нестачу металу. Пізніше кістяні вироби були майже повністю витиснуті металевими.

Місцевою особливістю інвентаря багатих чоловічих поховань є порожнисті прорізи шумливі бронзові (рідше залізні) навершя з прикрасами у звіриному стилі, що мали певне релігійно-магічне значення і служили, мабуть, частиною балдахіна або переносного катафалка.

На території українського Лісостепу лише на Посуллі виявлені у великій кількості навершя цього типу. Різноманітні бронзові навершя, в тому числі і близькі до посульського типу, дуже поширені в архаїчних курганах Кубані. Можливо, що Кубань, як припускає О. О. Іессен, була тим центром, звідки в архаїчний період імпортувалися в Середню Наддніпрянщину металеві вироби. Зокрема, на Сулу у великій кількості потрапляли навершя та, мабуть, ряд інших металевих виробів.

Ще більш локальний характер мають бронзові ножні браслети, які трапляються переважно в жіночих, рідше — в чоловічих похованнях. Ці браслети масивні, круглі в перерізі, частіше рубчасті. Кінці їх звичайно сплюснені та орнаментовані зображеннями вухастих тварин. Знайдено також і гладкі браслети. Ножні браслети часто трапляються у сполученні з подібними ж ручними, становлячи єдиний комплект оздоблення. Поширення ножних браслетів на території Причорноморської Скіфії обмежується, головним чином, районом Посулля. Ручні браслети подібного типу відомі значно західніше, у пам'ятках так званої висоцької культури. Можливо, що в дальшому пощастить встановити певні зв'язки між цими центрами культури ранньозалізної доби.

Риси місцевих відмін можна визначити і для такого масового місцевого матеріалу, як ліпна кераміка. На Сулі дуже мало чорнолощеної інкрустованої кераміки в її характерних формах: круглотілих, у вигляді черпаків, кубків з високими ручками, посудин з „низьким плечем“. Окремі знахідки посуду цих типів швидше занесені внаслідок обміну з сусідніми районами, ніж з предметами місцевого виробництва. Переважає грубий „кухонний“ посуд у формі горщиків різних типів і мисок. Звичайний орнамент — пальцево-нігтьовий натиск по краю вінець і проколи чи наколи з горошинами нижче краю. Наліпний валик із зашипами зустрічається рідко. Дуже поширені горщики з гладким неорнаментованим краєм вінець і невеликі посудини у формі горщечків та мисочок. Рідкою місцевою формою є посудини у вигляді кухля з петельчастими ручками.

Перелічені ознаки локалізуються на території верхньої і середньої течії р. Сули і об'єднують всі скіфські пам'ятки цієї території в єдину групу.

Сталість культурних традицій, що зберегли свої особливості протягом кількох століть, може бути пояснена тільки приналежністю їх до певної групи скіфського населення, яке мало замкнену суспільну організацію. Такою організацією в той час могло бути тільки родоплемінне об'єднання, що зберегло свої звичаї і особливості побуту протягом довгого періоду.

Хронологічно курганні пам'ятки басейну р. Сули розподіляються на два основних періоди: архаїчний (VI — початок V ст. ст. до н. е.) і класичний (середина V—IV ст. ст. до н. е.).

Ранній період характеризується рядом сталих ознак матеріальної культури. В комплексах цього періоду зустрічаються наконечники стріл ранньо- і пізньоархаїчних типів, наконечники списів лавролистої форми з втулкою, що переходить у ребро, мечі та кинджали з овально-серцевидним перехрестям ефеса і овальною або прямою перекладиною ручки.

Дуже поширені бойові сокири, а також вироби з кісті, особливо кістяні псалії. Поряд з залізними вудилами звичайного типу із зігнутими в кільце петлями трапляються бронзові вудила з „стремнем“ і залізні вудила тієї ж форми. Часто зустрічаються залізні псалії з трьома петлями або отворами і трохи зігнутим верхнім кінцем. Порівняно бідний бронзовий набір вуздеккових прикрас.

Переважають певні типи бляшок: у вигляді просвердених біля основи дзьоба або кігтя птаха, у вигляді трав'яної тварини з підігнутими лапами і повернутою назад мордою, хрестовидні прорізні та до них подібні бляхи з зображенням подвійної орлиної голівки на одному кінці. Часто зустрічаються бронзові навершя.

У жіночих похованнях трапляються кам'яні блюда, дзеркала з ручками у вигляді петлі, прикріпленими на зворотній стороні, часто прикрашеними зображеннями тварини; великі бронзові масивні шпильки; багаті набори різноманітних бус: пастових, сердолікових, кам'яних, янтарних, просвердених черепашок-каурі. Характерне намисто з численних дрібних пастових бус. Часто зустрічається сірка та червона фарба.

У цей період риси місцевих відмін виступають з найбільшою виразністю.

Предметів грецького імпорту та предметів із слідами грецького впливу дуже мало.

До найвизначніших пам'яток архаїчного періоду належать величезні кургани біля х. Шумейка та Старша Могила. До цього ж часу належить і значна кількість звичайних поховань.

Важливо відзначити, що на цьому етапі розвитку суспільства поховання знаті відрізняються від поховань рядових членів тільки розмірами курганного насипу, складністю похоронного спорудження та кількістю, а не якістю або складом інвентаря. Особиста власність представників племінної верхівки не виділилась ще з складу майна роду, не набула ще вигляду скарбів.

У наступний хронологічний період відбуваються істотні зміни в житті суспільства, які виявляються у зміні складу інвентаря поховань. Зни-

кають ознаки архаїки, нівелюються і згладжуються риси місцевих відмін.

Трохи видозмінюються форми основної зброї: набувають поширення бронзові тригранні довгасті наконечники стріл; довгасті плоскі списи з слабо виявленою середньою гранню та з пером, що звужується від основи до вістря; мечі і кинджали з бабочковидним перекриттям сфесу. Рідше трапляються бойові сокири; з'являються металеві дротики. Метал остаточно витиснує кість.

Змінюється склад кінського убору: з'являються багаті набори бронзових бляшок, начільники, прикрашені зображеннями у звіриному стилі, пластинчасті нанісники, орнаментовані псалії з двома отворами, фігурні пряжки різних типів; поширюються оздоблення кінського убору із золота за типом степових. Зникають кам'яні блюда, сірка і фарба.

З'являються золоті бляшки, сережки, намисто, браслети грецької роботи. Збільшується грецький імпорт. На предметах озброєння, кінського убору, оздобленні і посуді відчувається відбиток грецького впливу. З'являються нові категорії інвентаря, запозичені з степу: бронзові казани, срібні чаші.

Збільшується розкіш і багатство поховань знаті. Комплекси інвентаря поховань зближуються з степовими комплексами V—IV ст. ст.

Всі ці зміни є проявом того внутрішнього економічного і соціального процесу, який відбувався у житті племінного об'єднання басейну р. Сули і був пов'язаний із загальним розвитком скіфського світу, що в цей період вступив у тісний контакт з північнопричорноморськими містами-колоніями.

До числа ранніх курганів класичного періоду належить курган № 2 коло с. Вовківців (розкопки С. А. Мазаракі в 1897—1898 рр.) та курган № 4 коло с. Вовківців (розкопки І. А. Линниченка), курган № 1 коло с. Аксютинців (розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р.). Про даліше наближення до „царських“ степових курганів V—IV ст. ст. свідчать кургани № 2 коло с. Аксютинців (розкопки С. А. Мазаракі), кургани № 2 та 3 в урочищі Стайкин Верх коло с. Аксютинців (розкопки Д. Я. Самоквасова), курган № 1 коло с. Вовківців та коло с. Будки (розкопки С. А. Мазаракі в 1897—1898 рр.).

При дослідженні пам'яток Посулля в 1945—1946 рр. виявлено сім городищ, які належать до скіфського часу. Вони розташовані близько курганних могильників. Розкопки Басовського городища в 1947 р. уточнили зв'язок цих поселень з некрополями і довели єдність часу й культури городищ та поховань. Глиняний ліпний посуд городищ виявив ті ж особливості, що й кераміка поховань, і це було новим важливим доказом своєрідності місцевої кераміки посульської групи.

Дані досліджень городищ дають підставу вважати, що економічною основою життя суспільства цього періоду було землеробство та пастушаче скотарство. Допоміжну роль відігравало полювання на диких лісових тварин. Був розвинений також ряд галузей домашнього ремесла: гончарське, ткацьке, обробка шерсті, шкіри, кісті, дерева. Є вказівки на існування ковальського та ливарного ремесла.

Починаючи з архаїчного періоду, курганні поховання відтворюють картину воєнно-демократичного ладу вищого ступеня варварства, патріархальну родову організацію на стадії її розкладу. В типах могиль-

них споруджень, у розмірах насипу курганів, у складності будови всередині могили не можна не вбачати елементів суспільної нерівності, обумовленої положенням тієї чи іншої особи в племені, роді, сім'ї. Суспільство складалося з вільних членів, організованих в патріархальні сім'ї, які входили до складу роду.

Величезне значення в житті суспільства на цій стадії розвитку відіграє війна, яка „є тим важливим загальним завданням, тією великою загальною роботою, яка потрібна або для того, щоб захопити об'єктивні умови існування, або для того, щоб захоплення це охороняти і увіковічнити. Ось чому община, яка складається з сімей, на перших порах організована по-воєнному, як воєнна і військова організація, і така організація є однією з умов її існування як власниці“¹.

Судячи по похованнях, у Посуллі воєнна організація суспільства виступає з усією очевидністю: кожний чоловік є воїном, на чолі суспільства стоять вожді-воєначальники, яким споруджувались величні надгробні пам'ятники.

В ранній період суспільство ще далеко від розпаду родових відносин під впливом приватносімейної власності, що відокремлюється. На це вказує слабкий розвиток торгового обміну, незначна майнова диференціація навіть між вождями і рядовими членами суспільства.

Певну патріархальність суспільних відносин можна вбачати в тому, що представники племінної знаті ховались без рабів-служників, а це свідчить про відсутність або незначний розвиток рабовласництва. У цих рисах посульське суспільство виступає більш замкнутим і відсталим у порівнянні з соціальною організацією племінних об'єднань скіфського часу на Кубані, в Криму, на Тамані, Тясміні, Пороссі, не кажучи вже про степову Наддніпрянщину.

Дальший процес суспільного розвитку відбувається шляхом збільшення майнової нерівності, виділення багатства окремих сімей, зосередження його в руках племінних вождів і родової верхівки. Джерелом багатства є вже не так воєнна здобич, як торговий обмін. Це свідчить про відчуження продуктів місцевого виробництва, які місцева знать обмінювала на предмети імпорту.

Змінюється весь характер поховання знаті. В цій зміні відбивається суть зміни влади вождя, яка поступово втрачає свій демократичний характер.

У зв'язку з посиленням торгового обміну, зростанням приватної власності та соціальної нерівності відбувається дальший розклад родових відносин. Проте на території Сули цей процес не досягає ступеня переходу до класового суспільства, до зачатків державної організації, як це було з племінними об'єднаннями степових скіфів, які були в найтіснішому контакті з містами-колоніями Північного Причорномор'я.

Найвищого розквіту скіфська культура басейну р. Сули досягає наприкінці V—IV ст. до н. е., тобто в час найвищого розвитку скіфської культури у степу. В цей же період помічається занепад місцевої скіфської культури ряду інших місцевостей лісостепової смуги, наприклад тясминської і ворсклинської, що переживали розквіт у першій половині V ст. до н. е.

¹ К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, Партиздат, 1940, стр. 8.

Ці особливості розвитку різних місцевостей Скіфії можуть служити вказівкою про особливий хід історичних подій і, зокрема, про збереження племінним об'єднанням району р. Сули своєї незалежності в період найбільшої експансії степових кочівників. Цьому могли сприяти, з одного боку, географічна віддаленість, а з другого, — збереження посульським племенем сильної воєнно-родової демократичної організації, здатної протистояти міцному воєнному натиску.

Ми не маємо на меті вяснити, якому з етнічних утворень, названих Геродотом, може належати культура Посулля. В порядку постановки питання автор висловлює деякі міркування щодо можливої приналежності культури Посулля тому народові, який Геродот описово назвав меланхленами.

Автор також не зміг приділити достатньої уваги проблемі формування скіфської культури Посулля та її зв'язків з попереднім періодом. Відомі археологічні матеріали дослідженої території не дають достатніх даних для цієї мети.

Тепер увага дослідників культури населення скіфського періоду на Сулі, як і дослідників ранньослов'янського періоду цієї території, скеровується на з'ясування генетичних зв'язків цих найважливіших історико-культурних етапів.

Нові розкопки скіфських городищ, поселень, могильників, а також вивчення слов'янських пам'яток відкривають перспективи для позитивного розв'язання цього питання.
